

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՎԱՍԻԼՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ ԳԵՎՈՐԳԻ

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (1988-1991 ԹԹ.)**

**Է.00.02.-«ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»
մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում

Գիտական ղեկավար՝

պ. գ. դ.,
Մ.Ա. Մուրադյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պ. գ. դ., պրոֆեսոր Է.
Գ. Մինասյան
պ. գ. թ., դոցենտ
Մ.Ե. Վարդազարյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2016 թ. հուլիսի 8-ին, ժ. 15:00-ին, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՂ-ի 006 «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցե՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղնագիրն առաքված է 2016 թ. հունիսի 7-ին

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար

պ. գ. թ. Գ.Ա. Մարգարյան

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շուրջ մեկ դար է անցել, երբ խորհրդային իշխանությունների անարդարացի քաղաքականության դրսևորման հետևանքով Արցախը անօրինական կերպով բռնակցվեց Խորհրդային Ադրբեջանին: Արդյունքում խորհրդային իշխանությունների մեղքով ծագած հիմնախնդիրը, արդարացի լուծում չստանալով, շարունակում է իր ազդեցությունը թողնել ոչ միայն հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների, ոչ միայն Հարավային Կովկասի քաղաքական գործընթացների, այլև աշխարհաքաղաքական բարդ գործընթացների վրա: Խորհրդային իշխանությունների քաղաքականությունը արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ (1988-1991 թթ.) պատմության ուսումնասիրությունը չի կորցրել ոչ միայն իր արդիականությունը, այլև խիստ անհրաժեշտ է, որպեսզի ոչ միայն հակամարտող կողմերը, այլև արցախյան հակամարտության կարգավորման գործով զբաղվող շահագրգիռ հանձնաժողովները և կազմակերպությունները իրենց ձեռքում ունեման ուսումնասիրություններ, որոնք հնարավորություն կընձեռեն արցախյան հակամարտության կարգավորման ուղիներ որոնել: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցին նվիրված քննարկումներն ու դրա լուծման ուղիների որոշումները ստացան միջազգային բնույթ: Ղարաբաղյան հիմնահարցի դինամիկան իրական ընկալելու համար փորձ է կատարվել ուսումնասիրելու խորհրդային կուսակցական-պետական մարմինների ընդունած որոշումները 1988-1991 թթ.:

Կարևոր է փաստել, որ ապօրինի բռնակցվելուց ի վեր արցախահայությունը շուրջ 70 տարի անընդհատ բողոքել է դրա դեմ և պահանջել է միավորվել Մայր հայրենիքի հետ, քանի որ միայն բավարարվել ինքնավար մարզի իրավա-քաղաքական կարգավիճակով, ինչպես ցույց տվեց պատմության ողջ հետագա ընթացքը, չէր կարող ընդունել և հաշտվել ոչ միայն արցախահայությունը, այլև ողջ հայությունը: Սակայն խորհրդային կուսակցական-պետական մարմինները մերժել էին նրանց արդարացի պահանջը: Հարկ է նշել, որ 1945 թ. նոյեմբերին Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը նամակով դիմել էր Ի. Ստալինին Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի կազմում ընդգրկելու մասին¹: Հետագայում Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը երբեք էլ չի հաշտվել ադրբեջանական իշխանության հետ, և այդ իշխանությունից ազատագրվելու հիմնախնդիրը դրվել է նաև Ն.Ս. Խրուշչովի, Լ.Ի. Բրեժնևի և Մ.Ս. Գորբաչովի օրոք²: Գորբաչովյան «վերակառուցման» քաղաքականությունը նպաստեց արցախահայության բացահայտ պայքարի ծավալմանը, արդրբեջանական բռնատիրությունից նրա ազատագրումը դարձավ օրակարգի հարց:

Սույն ատենախոսությունը առաջին ամբողջական-համալիր փորձն է քննական ներկայացնելու ԽՍՀՄ կուսակցական-պետական մարմինների որոշումները արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ: Փաստաթղթերի

¹ Հայության պայքարը ԼՂԻՍ-ը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, Երևան, 2011, էջ 36-37:

² Ступишин В., Карабахский конфликт. 1992-1994, Москва, 1998, стр. 23.

համադրման և քննական վերլուծության շնորհիվ պատմության իրական գնահատականի է արժանանում վերակառուցման քաղաքականության «հեղինակ» Մ. Գորբաչովը, որը իր գործընկերների հետ միասին չհամարձակվեց լուծում տալ խորհրդային Միությունում ակնհայտորեն զոյություն ունեցող ազգային հիմնախնդիրներին: Արդյունքում խորհրդային կայսերապետության փլուզման գլխավոր պատճառներից մեկն էլ հանդիսացավ խորհրդային ղեկավարության վարած անհեռատես ազգային քաղաքականությունը: Այսպիսով թեմայի հետազոտման արդիականությունն ունի ոչ միայն գիտատեսական, այնպես էլ գործնական ու ճանաչողական նշանակություն:

ԱՏԵՆԱԽՈՍԻԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Չետագոտության մեջ արժևորելով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հիմնահարցերին վերաբերող գիտական առաջին ձեռքբերումները՝ հատուկ ուշադրություն է դարձվել այն հիմնախնդիրների վրա, որոնք պատմա-հրապարակախոսական գրականության մեջ կամ թերի են ուսումնասիրվել, կամ էլ դուրս են մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի, փաստագրական ժողովածուների, վիճակագրական տվյալների, պաշտոնական և ոչ պաշտոնական պարբերական մամուլի, ժամանակակիցների հրապարակած հուշագրությունների և այլ նյութերի վրա՝ նպատակ է դրվել բազմակողմանի ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացնել ԽՍՀՄ պետական-կուսակցական մարմինների որոշումները արցախյան հիմնախնդրում:

Այս կապակցությամբ ատենախոսը իր առջև դրել է հետևյալ խնդիրները.

★ Լուսաբանել «վերակառուցման» քաղաքականության ընթացքը ԽՍՀՄ-ում, ներկայացնել ԽՍՀՄ կազմալուծման սկիզբը և արցախյան շարժման սկզբնավորումը: Ցույց տալ խորհրդային ղեկավարության կողմից 1988 թ. փետրվարի 20-ի ԼՂԻՄ մարզխորհրդի ժողովողական պատգամավորների որոշմանը տրված գնահատականի սնանկությունը:

★ Վեր հանել ԽՍՀՄ ղեկավարության վարած խուսանավման քաղաքականությունը: Ուսումնասիրել «կենտրոնի» կողմից ազգային քաղաքականության հետագա ուղղվածության ճշտման փորձերը՝ մատնանշելով դրանց անհեռատեսությունը: Ներկայացնել Մ. Գորբաչովի փորձերը լուծելու արցախյան հիմնահարցը ի հաշիվ սոցիալ-տնտեսական միջոցառումների:

★ Քննության ենթարկել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988 թ. հուլիսի 18-ի նիստի որոշումը, ցույց տալ «կենտրոնի» մշակած խորհրդային երկրի ազգային-պետական սահմանների անքակտելիությունը պահպանելու հայեցակարգը:

★ Ներկայացնել 1989 թ. հունվարի 12-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում կառավարման հատուկ ձև մտցնելու մասին» հրամանագիրը, լուսաբանել Մ. Գորբաչովի նոր մարտավարությունը արցախյան հիմնահարցում:

★ Ցույց տալ խորհրդային ղեկավարության քաղաքականության հակաարցախյան ուղղվածության ընդլայնումը, լուսաբանել 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի «Լեռնային Ղարաբաղի մարզում իրադրությունը նորմալացնող միջոցառումների մասին» որոշումը, ներկայացնել Ադրբեջանում ապրող հայերի հետագա ճակատագիրը:

★ Ներկայացնել Մ. Գորբաչովի հուսահատ քայլերը ԽՍՀՄ-ը պահպանելու համար, վեր հանել «Օղակ» պատժիչ գործողության բուն

նպատակները, զնահատել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը և լուսաբանել խորհրդային կայսերապետության փլուզման ավարտը:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ

Արցախյան հիմնախնդրի պատմությանը մվիրված հրատարակվել են բազմաթիվ գիտական աշխատություններ, որոնցում լուսաբանվել են կարևորագույն հիմնախնդիրներ: Սակայն հարկ է նշել, որ քննվող փուլի պատմությունը համապատասխան հարցապնդումով դեռևս հատուկ գիտական ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Այն 1988-1991 թթ. ԽՍՀՄ պետական և կուսակցական մարմինների արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ ընդունած որոշումների ամբողջական հետազոտման առաջին փորձն է: Ատենախոսությունում հերթականությամբ ներկայացվում է արցախյան հիմնահարցի փուլերը, լուսաբանվում է խորհրդային իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումները վերևից լուծելու արցախյան հիմնահարցը, բացահայտվում են այդ որոշումների իրական նպատակները: Ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում մերկացնելու խորհրդային կուսակցական-պետական մարմինների ընդունած որոշումների սնանկությունը:

Լուսաբանվող թեմայի վերաբերյալ հրատարակված արխիվային նյութերի, պատմական ու ժամանակակից աղբյուրների և աշխատությունների ուսումնասիրության հիման վրա առաջին անգամ փորձ է արվել ամբողջական վերլուծության ենթարկել խորհրդային միության կուսակցական-պետական մարմինների քաղաքականությունը արցախյան հիմնահարցում:

Այսպիսով փորձ է արվել վերլուծել և զնահատական տալ խորհրդային բարձրաստիճան պետական-կուսակցական մարմինների 1988-1991 թթ. ընդունած արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ որոշումներին:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ժամանակագրական առումով ատենախոսությունը ընդգրկում է 1985-1991 թվականները: Այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ում «վերակառուցման» քաղաքականության հռչակման փուլից, 1988 թ. փետրվարի 20-ի ԼՂԻՄ-ի ժողպատգամավորների մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի ընդունած պատմական որոշումից մինչև Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) անկախության հռչակումը և ԽՍՀՄ-ի փլուզումը:

Նման մոտեցումը թույլ է տվել ամբողջությամբ հետազոտել նշված ժամանակաշրջանում խորհրդային բարձրաստիճան կուսակցական-պետական մարմինների քաղաքականությունը արցախյան հիմնահարցում:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքում ընկած է հիմնահարցի բազմակողմանի և առարկայական հետազոտման սկզբունքը: Օգտագործվել է պատմաքննական մեթոդով դեպքերն ու դեմքերը կոնկրետ ժամանակահատվածում և կոնկրետ պայմաններում զնահատելու, առաջադրված խնդիրները հիմնավորելու նպատակով տարբեր սկզբնաղբյուրներ ու փաստեր համեմատական քննությամբ օգտագործելու սկզբունքը: Պետական և կուսակցական ամեն մի փաստաթուղթ վերլուծելու ժամանակ, իրական վիճակը պարզելու նպատակով համադրվել է և հավաստի փաստերը:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսությունը ունի գիտագործնական և պատմաճանաչողական նշանակություն: Այն կարող է օգտական լինել Հայաստանի Հանրապետության նորագույն շրջանի պատմության և Արցախի ազատագրման պայքարի ուսումնասիրման համար: Ուսումնասիրության մեջ արժարժված բազում հարցեր կարող են դառնալ առանձին հետազոտությունների առարկա: Օգտագործված փաստաթղթերը և հեղինակի անհատական դիտողությունները հերքում են ադրբեջանական ու թուրքական կեղծարարների կողմից բերված անհիմն մեկնաբանությունները արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ: Բացի այդ դրանք հնարավորություն են տալիս ապագա քաղաքական գործիչներին խորամուխ լինելու ԽՍՀՄ-ի փլուզման ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձություններում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՐՉԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի խորհրդում, քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի «Հայաստանի հարակից երկրների պատմության» ամբիոնի նիստում:

ԱՏԵՆԱՒՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսությունը գրվել է հայերեն, ռուսերեն լեզուներով գրված աղբյուրների և տարաբնույթ հետազոտությունների ուսումնասիրության հիման վրա: Աշխատության աղբյուրագիտական հիմքը կազմում են Հայաստանի Ազգային արխիվում պահվող փաստաթղթերը Հայկոմկուսի կենտկոմի, շրջկոմների բյուրոների և պլենումների որոշումները, Երևանում և Հանրապետության այլ բնակավայրերում տեղի ունեցած հանրահավաքներում ելույթների սղագրությունները³:

Թեմայի լուսաբանման համար կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն «Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության 27-րդ համագումարի նյութերը», «Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության XIX համամիութենական կոնֆերանսի նյութերը» փաստագրական ժողովածուները⁴:

Արցախյան հիմնահարցի լուսաբանման համար մեծ նշանակություն ունի ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանի խմբագրությամբ լույս տեսած փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն, որտեղ հեղինակի գրած պատմական ակնարկում հանգամանորեն խոսվում է Արցախի հիմնահարցի մասին և տրվում են լուրջ գիտական եզրակացություններ⁵:

Աղբյուրագիտական առանձնակի նշանակություն ունի Վահան Հարությունյանի կազմած ժամանակագրական ստվարածավալ ժողովածուն⁶, որում ընդգրկված են 1988-1997 թթ. Արցախի հիմնախնդրի վերաբերյալ մամուլում հրատարակված բազմաթիվ աղբյուրագիտական նյութեր:

³ Տես՝ ՀԱԱ \$ 1, գ. 82, 83, 84, 87, \$ 1159, գ. 1, գ. 2:

⁴ Տես՝ Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության 27-րդ համագումարի նյութերը, Երևան, 1986: Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության XIX համամիութենական կոնֆերանսի նյութերը, Երևան, 1988:

⁵ Տես՝ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов. Отв. ред. Микаелян В., Ереван, 1992.

⁶ Տես՝ Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997.

Բավականին նյութեր, խեղաթյուրելու նպատակով Լեռնային Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պայքարը, տպագրվեցին նաև Բաքվում⁷: Ի պատասխան այդ խեղաթյուրված նյութերի, հայ հեղինակների կողմից կազմվեց ժողովածու⁸, որտեղ խոսվում էր Արցախի հիմնահարցի մասին և տրվում էին լրջմիտ եզրակացություններ:

Արժեքավոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող աշխատությունն է Ս. Ջոլյանի և Յ. Միրզոյանի երկու մասից կազմված ժողովածուն⁹: Հեղինակները մանրակրկիտ կերպով հորհրդային Միության պաշտոնական և ոչ պաշտոնական մամուլում Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձություններին նվիրված հրապարակումները ամբողջացրել են նշված ժողովածուում:

Բացառիկ աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն» օրագրային բնույթ կրող գրքում Բագրատ Ուլուբաբյանը ներկայացնում է Արցախում և նրա շուրջ 1988 թ. փետրվարի 20-ից մինչև 1994 թ. մայիսի հրադադարը տեղի ունեցած իրադարձությունները, համակարգված ու ընդհանրացված տեղեկություններ է հաղորդում խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ¹⁰:

Առանձնահատուկ աղբյուրագիտական նշանակություն ունի Ս.Ա. Համբարձումյանի հուշագրությունը¹¹, որը լուսաբանում է 1988 թ. փետրվարից մինչև 1991 թ. խորհրդային ղեկավարության գործելակերպը արցախյան հիմնահարցում:

Բացառիկ մեծ աղբյուրագիտական նշանակություն ունի նաև Յ. Այվազյանի «Արցախյան ճգնաժամը»¹² աշխատությունը: Հեղինակը փորձել է արցախյան հիմնահարցով զբաղվող ուսումնասիրողներին տրամադրել խորհրդային կենտրոնական լրատվամիջոցներում տպագրված փաստացի նյութերը:

Սեզ հետաքրքրող հիմնահարցի վերաբերյալ խոշոր աղբյուրագիտական արժեք ունի Կ. Խաչատրյանի և Յ. Աբրահամյանի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուն¹³:

խորհրդային Միության առաջին և վերջին նախագահը՝ Միխայիլ Սերգեևիչ Գորբաչովը, ԽՍՀՄ փլուզումից հետո փորձ է կատարել իր մտորումները ներկայացնել լայն հասարակությանը՝ «Կյանքը և բարեփոխումները» երկհատորանոց գրքում¹⁴: Աշխատությունը ունի աղբյուրագիտական նշանակություն, քանի որ հնարավորություն է ընձեռում

⁷ Stu` Нагорный Карабах: разум победит, Баку, 1989. К истории образования Нагорного-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989.

⁸ Stu` Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1991.

⁹ Stu` Глазами независимых наблюдателей. Нагорный Карабах и вокруг него. Сборник материалов. Ереван, 1990. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991.

¹⁰ Stu` Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997:

¹¹ Stu` Амбарцумян С., Три года на пределе любви и смерти, Ереван, 2005.

¹² Stu` Айвазян В., Карабахский кризис, Москва, 2011.

¹³ Stu` Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբ. Խաչատրյան Կ., Աբրահամյան Յ., Երևան, 2011:

¹⁴ Stu` Горбачев М., Жизнь и реформы. Книга I, Москва, 1995. Горбачев М., Жизнь и реформы. Книга II, Москва, 1997.

ուսումնասիրողին ծանոթանալու խորհրդային Միության կուսակցական-պետական ղեկավարի անմիջական գնահատականների հետ, որոնք տրված են արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ:

Վերը նշված աշխատությանը հաջորդում է Ռուսաստանի առաջին նախագահ Բ. Ելցինի հուշերը¹⁵: Բ. Ելցինի աշխատությունները բացահայտում են որոշ քաղաքական իրադարձությունների իրական պատկերները: Այդ փաստը հնարավորություն է ընձեռում համադրելու երկու քաղաքական գործիչների գնահատականները այս կամ այն իրադարձության մասին: Խորհրդային կուսակցական-պետական մարմինների որոշումների ուսումնասիրության համար կարևոր աղբյուրագիտական նյութ են պարունակում «Պրավդա» և «Իզվեստիա» թերթերը, որոնք այն ժամանակ հանդիսանում էին ԽՍՀՄ գլխավոր պետական, պաշտոնական զանգվածային լրատվության միջոցները, որտեղ տպագրվում էին խորհրդային ղեկավարության ընդունած որոշումները¹⁶:

Հատկապես կարևորվել է ԽՍՀՄ Կենտկոմի կողմից իրապարակվող «Известия ЦК КПСС» ամսագրի աղբյուրագիտական նշանակությունը հիմնահարցի լուսաբանման համար¹⁷:

Բացառիկ աղբյուրագիտական նշանակություն ունի «Ռոդինա» ամսագրում¹⁸ տպագրված ԽՍՀՄ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի 1988 թ. փետրվարի 29-ին կայացած նիստի արձանագրության նյութերը:

Լայնորեն օգտագործվել են ուսումնասիրվող խնդրի վերաբերյալ խորհրդային և հետխորհրդային մամուլում տեղ գտած բազմաթիվ իրապարակումներ¹⁹:

Բացի պաշտոնական մամուլի իրապարակումներից մեծ տեղ է հատկացվել նաև ոչ պաշտոնական, այլախոհ մամուլի իրապարակումներին: Հատկապես «Դեմոկրատիչեսկայա Ռոսսիյա» և «Նեզավիսիմայա զագետա» շաբաթաթերթերը և «Ֆենիքս», «Վեկ XX-ի Միր» ամսագրերը, ունեն ոչ միայն աղբյուրագիտական կարևոր դեր, այլև նրանցում տպագրված հոդվածները օգնում են հակադիր տեսանկյունից ընկալելու խորհրդային ղեկավարության ընդունած որոշումները²⁰:

Արցախյան պայքարի առաջին տարում 1988 թ. ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան Գ. Գալոյանի և Կ. Խուղավերոյանի խմբագրությամբ իրատարակեց «Լեռնային Ղարաբաղ» պատմական տեղեկանք գրքույկը²¹: Դրանում հիմնավորված է արցախյան հիմնախնդիրն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա լուծելու անհրաժեշտությունը:

---

¹⁵ Stu` Ельцин Б., Исповедь на заданную тему, Москва, 1990. Ельцин Б., Записки президента, Москва, 1994.

¹⁶ Stu` Правда, Известия, 1988-1991.

¹⁷ Stu` Известия ЦК КПСС, 1989-1991.

¹⁸ Stu` Журнал Родина, N4, 1994.

¹⁹ Stu` Խորհրդային Հայաստան, Ավանգարդ, Երեկոյան Երևան, Կոմունիստ, Голос Армении, Бакинский рабочий, Ուրբաթ, Խորհրդային Ղարաբաղ, Московские новости, Ազատ Արցախ, Դրոշակ, Огонек և այլն:

²⁰ Stu` Демократическая Россия, Независимая газета 1990-1991, Феникс, Век XX и Мир.

²¹ Stu` Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.

Արցախի ազատամարտի պատմությունը շարադրելու գործում մեծ արժեք է ներկայացնում Բ. Ուլուբաբյանի «Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» և «Արցախյան գոյապայքարը» աշխատությունները²²:

Արցախյան հիմնահարցը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկելու ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձն արեց Յուրի Բարսեղովը²³: Նա ազգերի ինքնորոշման իրավունքը հիմնավորված հակադրեց տարածքային ամբողջականության խնդրին:

Արցախյան գոյապայքարի արդարացիությունը գիտականորեն հիմնավորելու առաջին հեղինակներից է Վլադիմիր Խոջաբեկյանը²⁴: Իր աշխատության վերջում Վ. Խոջաբեկյանը «կենտրոնի» ընդունած որոշումները արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ համեմատել է բռնության շղթայի իրար հաջորդած օղակների հետ, որոնք ավելի ու ավելի սաստկացրին արցախյան շարժումը:

Արցախյան հակամարտությանն է նվիրված Նան Նիկոլայ Յովհաննիսյանի աշխատությունը²⁵: Յեղիմակը փորձում է բացահայտել էթնիկ-քաղաքական հակամարտությունների ծագման իրական պատճառները: Աշխատությունում հիմնականում օգտագործվել են օտար աղբյուրներ, որոնք օգնում են ստեղծել անկողմնակալ, անաչառ գիտական հետազոտություն նվիրված արցախյան հակամարտության ուսումնասիրմանը:

Արցախյան հիմնահարցին նվիրված բազմաթիվ հրատարակված տարաբնույթ ուսումնասիրությունների ամփոփումն է ակադեմիկոս Գրիգոր Ավագյանի «Լեռնային Ղարաբաղ» աշխատությունը²⁶:

ԽՍՀՄ-ում վերակառուցման քաղաքականության ուսումնասիրմանն է նվիրված Յ. Աբրահամյանի աշխատությունը²⁷: Աշխատանքում ցույց են տրված խորհրդային համակարգի ճգնաժամի պատճառները, գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականության այն քայլերը, որոնք ուղղված էին հասարակության դեմոկրատացմանը, հրապարակայնությանը, բազմակարծության ձևավորմանը: Աշխատանքում հանգամանորեն վեր են լուծված ԽՍՀՄ փլուզման պատճառները:

Հայաստանում վերակառուցումից մինչև անկախություն ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությանն է նվիրված Ռուբեն Ազիզբեկյանի աշխատությունը²⁸:

---

²² Տես՝ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994, Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, 1994: Նույնի, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997:

²³ Տես՝ Барсегов Ю., Право на самоопределение-основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, его же, Самоопределение и территориальная целостность, Москва, 1993. Его же, Народ Нагорного Карабаха субъект права на самоопределение, Москва, 1993.

²⁴ Տես՝ Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:

²⁵ Տես՝ Оганесян Н., Карабахский конфликт. Этапы, подходы, варианты решения, Ереван, 1997.

²⁶ Տես՝ Авагян Г., Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ереван, 1991.

²⁷ Տես՝ Աբրահամյան Յ., Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը 1945-2011 թթ., Երևան, 2011:

²⁸ Տես՝ Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն: Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992:

Արցախյան գոյապայքարի առաջին շրջանում հրատարակված էսիկար Բարսեղյանի «Ճշմարտությունը թանկ է...»²⁹ գրքում զետեղված են մամուլում տպագրված նրա ավելի քան տասը հոդվածներ և մի քանի տասնյակ փաստաթղթեր, որոնցում գնահատվել են Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ հարցեր ու մեկնաբանություններ:

Սերգեյ Չորանյանի կազմած փաստագրական ժողովածուն ու պատմագիտական աշխատությունը³⁰ ներկայացնում են արցախահայության նկատմամբ Ադրբեջանում նախապես ծրագրված ու իրագործված վանդալիզմը:

Ուշագրավ է Անդրանիկ Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքարը (1985-1992 թթ.)» մենագրությունը³¹: Հեղինակը խորհրդային ղեկավար մարմինների ընդունած քաղաքական որոշումները Արցախի հիմնահարցի վերաբերյալ գնահատել է որպես հապշտապ և օրապակաս որոշումներ, որոնք էլ ավելի բարդացրեցին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները:

Արցախ-Ղարաբաղի հիմնահարցի ակունքների բացահայտմանն ու վերլուծությանը, Արցախում տեղի ունեցած պատերազմական զործողությունների նկարագրությանը և այդ պատերազմում հայ ժողովրդի հերոսական պայքարին են նվիրված Հրանտ Աբրահամյանի մի շարք աշխատություններ³², որոնցում արխիվային հարուստ նյութերի, մամուլում ու գիտական հանդեսներում հրապարակված բազմաթիվ հոդվածների, ինչպես նաև տպագրված աշխատությունների հիման վրա վերլուծվել են սույն ուսումնասիրությանն առնչվող բազմաթիվ կնճռոտ հարցեր:

Բավականին արժեքավոր է նաև Դոնի-Ռոստով քաղաքում լույս տեսած ԽՍՀՄ ՆԳ նախարարության նախկին սպա Վիկտոր Կրիվոպուսկովի «Խռովահույզ Ղարաբաղը» օրագրային գիրքը³³: Հեղինակը փորձել է իր աշխատության մեջ ներկայացնել խորհրդային ղեկավարության քաղաքական առունձվ անհեռատես քայլերի նշանակությունը արցախյան հիմնահարցում:

Պակաս արժեքավոր չէ նաև 1992 թ. Սանկտ-Պետերբուրգում հրատարակված Իգոր Բաբանովի և Կոնստանտին Վոյեվոդսկու «Ղարաբաղյան ճգնաժամ» գիրքը³⁴: Հեղինակներն, օգտվելով բազմաթիվ աղբյուրներից կարողացել են ճիշտ ընկալել Արցախյան պայքարի արդարացիությունը և խորհրդային հասարակայնությանը ապացուցել այդ պայքարը հաղթանակով ավարտելու կարևորությունը:

Հայտնի է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները որդեգրել էին ադրբեջանահայության նկատմամբ իրագործված բռնագաղթեցման պետական քաղաքականություն: Այդ ամենը արտացոլված է Հ.

²⁹ Տես՝ Барсегян Х., Истина дороже...К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ереван, 1992.

³⁰ Տես՝ Чобанян С., Государственно-организованный терроризм, SOS! Геноцид армян 1988-1992 гг., Ереван, 1992. Чобанян С., Государственная и национальная политика Азербайджана, Ереван, 1993.

³¹ Տես՝ Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքարը (1985-1992թթ.), Երևան, 2004:

³² Տես՝ Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991: Նույնի, Երբ Հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997: Նույնի, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, Մարտնչող Արցախը 1917-2000, գիրք Բ (1985-2000), Ստեփանակերտ, 2007:

³³ Տես՝ Кривоусков В., Мятажный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР, Ростов-на Дону, 2003.

³⁴ Տես՝ Бабанов И., Воеводский К., Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992.

Ուլուբաբյանի, Ս. Ձոլյանի, Ա. Արշակյանի և Ի. Արաբյանի աշխատություններում³⁵:

Ս. Չալյանի «Արցախյան շարժման լուսաբանումը ԱՄՆ-ի հայկական անգլոլեզու մամուլում» ուսումնասիրությունը³⁶ ներկայացնում է ԱՄՆ-ում հայկական մամուլի տեսակետները նվիրված արցախյան հիմնահարցին:

Բավականին մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Գ. Մարտիրոսյանի «Գորբաչովը և Լեռնային Ղարաբաղի ողբերգությունը» աշխատությունը³⁷: Յեղիմակը մեծաքանակ փաստական նյութերի հիման վրա փորձում է ներկայացնել Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները և բացահայտում է խորհրդային երկրի նախկին առաջնորդ Մ.Ս.Գորբաչովի դերը այդ հարցում:

Արցախյան հիմնահարցին անդրադարձել է Ա. Մամասյանը իր աշխատությունում³⁸: Յեղիմակը փորձել է արցախյան հիմնահարցը դիտարկել իրավական հարթությունում: Նա ցույց է տալիս, որ ԽՍՀՄ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովը դիտավորյալ չցանկացավ քաղաքական լուծում տալ արցախյան հիմնահարցին:

Թեմայի լուսաբանման համար կարևոր գիտական նշանակություն ունեն նաև «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անցյալը, ներկան և ապագան» խորագրով անցկացված միջազգային գիտաժողովի նյութերը³⁹:

Հայտնի է, որ Անդրեյ Սախարովը արցախյան շարժման ակտիվ պաշտպաններից էր: Իր աշխատությունում հեղինակը փորձել է հիմնավորել արցախյան հիմնահարցի կարգավորման ճանապարհը ազգերի ինքնորոշման սկզբունքից ելնելով⁴⁰:

Ուշագրավ է հայտնի խորհրդային քաղաքագետ Ֆ. Բուռլազկու «Ռուս ինքնակալները» աշխատությունը⁴¹: Նրանում հեղինակը փորձում է ներկայացնել Գորբաչովի քաղաքական գործունեությունը: Վեր է հանվում Գորբաչովի անընդունակությունը ազգային հարաբերություններում անհրաժեշտ նրբանկատություն չդրսևորելու, քաղաքական կառուցողական իմաստուն որոշումներ չկայացնելու վերաբերյալ:

Իր աշխատությունով Գորբաչովի գործունեությանն է անդրադարձել ռուս հրապարակախոս Մ. Գելլերը⁴²: Նա մերկացրել է խորհրդային ղեկավարի վարած ազգային քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայության դեմ:

Կարևոր նշանակություն ունի նաև Տ.Ն. Քաուլի «Ստալինից մինչև Գորբաչով և հետո»⁴³ աշխատությունը: Մեծ կենսափորձ ունեցող հեղինակը

³⁵ Stu` Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгаит...Геноцид...Гласность? Ереван, 1992. Арабян И., Геноцид и его наказуемость, Ереван, 1999.

³⁶ Stu` Чальян М., Освещение Арцахского движения в Армянской англоязычной прессе США. Ереван, 2006.

³⁷ Stu` Мартиросян Г., Горбачев и трагедия Нагорного Карабаха, Рязань, 2000.

³⁸ Stu` Манасян А., Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, 1998.

³⁹ Stu` Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անցյալը, ներկան և ապագան: Միջազգային գիտաժողով: Երևան, 2007:

⁴⁰ Stu` Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996.

⁴¹ Stu` Бурлацкий Ф., Русские государи, Москва, 1996.

⁴² Stu` Геллер М., Седьмой секретарь. Блеск и нищета Михаила Горбачева, Лондон, 1991.

⁴³ Stu` Кауль Т., От Сталина до Горбачева и далее, Москва, 1991.

փորձել է ներկայացնել ԽՍՀՄ-ում Մ. Գորբաչովի կողմից իրականացվող քաղաքական համակարգի վերափոխման բարդ գործընթացը:

Հատուկ ուշադրության է արժանի Հայաստանում ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, որպես Ռուսաստանի առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան Վ.Ստուպիշինի «Ղարաբաղյան հակամարտություն 1992-1994» և «Իմ առաքելությունը Հայաստանում 1992-1994 թթ. Ռուսաստանի դեսպանի հիշողությունները»⁴⁴ աշխատությունները:

Ռուս դիվանագետ Վ. Կազիմիրովը իր դիվանագիտական գործունեության մասին թողել է աշխատություն, որը կոչվում է «Խաղաղություն Ղարաբաղին: Ռուսաստանի միջնորդությունը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գործում»⁴⁵:

Հարկ է նշել, որ համացանցի միջոցով թեմայի լուսաբանման համար օգտագործվել են ժամանակակից պատմության հիմնադրամի նյութերը⁴⁶:

Ադրբեջանում արցախյան հիմնահարցին նվիրված հրատարակվել են բազմաթիվ աշխատություններ⁴⁷: Հավատարիմ լինելով բռնատիրական քաղաքականությանը այդ հեղինակներն, առանց որևէ բացառության, նենգափոխել են պատմական ճշմարտությունը: Նրանք ղեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացրել են Ադրբեջանի համար շահեկան կտրվածքով:

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշխատանքը կազմված է ներածությունից, երեք գլխից, որոնք բաժանվում են ենթագլուխների, վերջաբանից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ խոսվում է ատենախոսության թեմայի արդիականության, նպատակների ու խնդիրների մասին, ներկայացվում են աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը և գիտական նորույթը, թեմայի ժամանակագրական սահմանները, հիմնավորվում է աշխատանքի կիրառական նշանակությունը, տրվում է օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության համառոտ տեսությունը:

**Առաջին գլուխը` «ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԽՍՀՄ-ՈՒՄ ԵՎ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԻՋՔԸ»,** բաղկացած է չորս ենթագլխից` «Մ.Գորբաչովի «վերակառուցման» քաղաքականությունը և էթնիկ-քաղաքական բախումների սկիզբը», «Սորոհրդային ղեկավարության կողմից արցախցիների օրինական պահանջին տրված քաղաքական սնանկ զնահատականը», «ԽՍՀՄ ղեկավարության խուսանավման քաղաքականությունը», «Կենտրոնի կողմից ազգային քաղաքականության հետագա ուղղվածության ճշտման փորձերը»:

Առաջին ենթագլխում ներկայացվում է Մ.Գորբաչովի կողմից ապրիլյան պլենումում «վերակառուցման» քաղաքականության հռչակումը: Տրվում է գորբաչովյան վերափոխումների արդիականացման քաղաքականության անցկացման դրդապատճառները: Լուսաբանվում է 1986թ. ԽՄԿԿ 27-րդ

⁴⁴ Stu` Ступишин В., Карабахский конфликт 1992-1994, Москва, 1998. Моя миссия в Армению 1992-1994гг. Воспоминания первого после России, Москва, 2001.

⁴⁵ Stu` Казимиров В., Мир Карабаху.Посредничество России в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта, Москва, 2009.

⁴⁶ Stu` [URL:// http://mhf.su/projects/timeline/1988](http://mhf.su/projects/timeline/1988) ФЦИ Фонд современной истории.

⁴⁷ Stu`Хроника НКАО, февраль 1988-февраль 1990; Баку. 1990. Конфликты в Нагорном Карабахе. Сборник статей. Баку.1990; История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, 1990.

համագումարում ընդունված կառավարման համակողմանի ժողովրդավարացման հայեցակարգը: Ներկայացվում է տնտեսական բարեփոխումների ծախսողումից հետո Գորբաչովի անցումը քաղաքական բարեփոխումներին: Տրվում է խորհրդային ղեկավարության մշակած նոր արտաքին քաղաքական հայեցակարգը և նրա հիմնադրույթները: Վերջում ներկայացվում է վերակառուցման դերը ԽՍՀՄ-ում ապրող ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու գործում:

Երկրորդ ենթազխում քննարկվում է Լեռնային Ղարաբաղի հայության կողմից Մոսկվա մեկնած պատվիրակությունների առաքելությունը: Տրվում է 1988 թ. փետրվարի 20-ին կայացած ԼԴԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի 20-րդ գումարման արտահերթ նստաշրջանի պատմական որոշումը և ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի քաղաքական գնահատականը: Ներկայացվում է ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի ընդունած որոշման սկզբնապատճառները և դրա արձագանքները:

Երրորդ ենթազխում ներկայացվում է ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ս. Գորբաչովի դիմումը «Աղբբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին»: Փորձ է արվում վերլուծել Սոււմգայիթ քաղաքում տեղի ունեցած ոճրագործությունը և կենտրոնի միտումնավոր անտարբերությունը: Ներկայացվել և մեկնաբանվել է 1988թ. մարտի 24-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի կողմից ընդունված «Աղբբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-1995 թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը և դրա նշանակությունը:

Չորրորդ ենթազխում ներկայացվում է 1988 թվականի հունիսի 28-ից - հուլիսի 1-ը կայացած Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության XIX համամիութենական կոնֆերանսը: Տրվում է կոնֆերանսում ընդունված ազգամիջյան հարաբերությունների վերաբերյալ որոշման մանրամասն վերլուծությունը: Ներկայացվում է խորհրդային ղեկավարության նոր մոտեցումները ազգային քաղաքականության նկատմամբ:

Ատենախոսության երկրորդ գլուխը՝ «ԽՍՀՄ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ 1988Թ. ՀՈՒԼԻՍԻՑ-ՂԵԿՏԵՄԲԵՐ ԸՆԴՈՒՄԱԾ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ», բաղկացած է երկու ենթազխից՝ «ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի նիստի որոշումը և նրա իրավա-քաղաքական գնահատականը», «Մոսկվայի կողմից իրականացրած հավասարակշռության քաղաքականությունը և դրա հետևանքները»:

Առաջին ենթազխում ներկայացվում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988 թ. հուլիսի 18-ի նիստը, մեկնաբանվում է ԽՍՀՄ-ի ներսահմանային անխախտելիության ձգտող խորհրդային ղեկավարության սկզբունքային դիրքորոշումը արցախյան հիմնահարցի նկատմամբ, ներկայացվում է Մ.Գորբաչովի բացահայտ հակահայկական դիրքորոշումը, ԽՍՀՄ ազգային-վարչաքաղաքական գծված քարտեզը չվերանայելու հայեցակարգը:

Երկրորդ ենթազխում լուսաբանվում է 1988թ. դեկտեմբերի 1-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընդունած «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և նրա շուրջ տիրող դրության մասին մի խումբ դեպուտատների հարցապնդման առթիվ» որոշումը, ներկայացվում է խորհրդային ղեկավարության անկարողությունը աղբբեջանական իշխանությունների

սանձագերծած աղբրեջանահայության արտագաղթը կարգավորելու գործում:

Ատեմայխոսության երրորդ գլուխը՝ «ԽՍՀՄ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՔՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՍՏԱՑՈՒՄԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԴԻՆԱԶԱՐՑՈՒՄ (1989 Թ.-Ի ՀՈՒՆՎԱՐ-1991 Թ.-Ի ՂԵԿՏԵՄԲԵՐ)», բաղկացած է երեք ենթագլխից՝ «Մ.Ս.Գորբաչովի նոր մարտավարությունը և «Հատուկ կառավարման կոմիտեի» ստեղծումը ԼՂԻՄ-ում», «խորհրդային ղեկավարության քաղաքականության հակաարցախյան ուղղվածության ընդլայնումը և աղբրեջանահայության ճակատագիրը», «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության հռչակումը և խորհրդային կայսերապետության փլուզումը»:

Առաջին ենթագլխում լուսաբանվում է 1989 թ. հունվարի 12 ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած «Աղբրեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կառավարման հատուկ ձև սահմանելու մասին» հրամանագիրը: Քննարկվում է Աղբրեջանի մոտեցումը նորաստեղծ կոմիտեի նկատմամբ: Ներկայացվում է խորհրդային ղեկավարության դիրքորոշումը Աղբրեջանի կողմից Հայաստանի տնտեսական շրջափակմանը:

Երկրորդ ենթագլխում մանրամասն ներկայացվում է 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի կայացրած «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը: Տրվում է Մ. Գորբաչովի քաղաքական անհանդուրժողականությունը արցախյան հիմնահարցի նկատմամբ: Քննարկվում է աղբրեջանական իշխանությունների կողմից կազմակերպված Բաքվի ջարդերը, և Մոսկվայի վարած թողտվության անհեռատեսական քաղաքականության արդյունքները:

Երրորդ ենթագլխում քննարկվում է խորհրդային երկրի ղեկավար Մ.Գորբաչովի դիրքերի թուլացումը, նրա հեղինակության անկումը և խորհրդային հասարակության լայն շերտերի դժգոհությունը նրա նկատմամբ: Ներկայացվում է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ծնունդը և խորհրդային կայսերապետության փլուզումը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆՈՒՄ ամփոփված են աշխատանքի հիմնական արդյունքները:

★ Մ.Ս. Գորբաչովի վերակառուցման քաղաքականությունը խորհրդային երկրում ապրող ժողովուրդներին հնարավորություն է ընձեռեց ազգային ինքնագիտակցության հետագա վերելքի, իրենց պատմության, մշակույթի, լեզվի նկատմամբ հատուկ ուշադրության ածի և ազգային համախմբվածության գործընթացի համար: Այն ցույց տվեց, որ բազմազգ խորհրդային երկրում ազգային խնդիրները բավարար չեն լուծված:

★ Ի սկզբանե ճիշտ գնահատական չտրվեց ԽՍՀՄ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի կողմից 1988 թ. փետրվարի 20-ի ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի որոշմանը: Անսքող ու կոպտորեն խեղաթյուրելով պատմական ճշմարտությունը, միտումնավոր չցանկանալով տեսնել, որ այդ որոշումը համայն արցախահայության սրտի ու մտքի, կամքի արտահայտությունն է՝ խորհրդային կուսակցական-պետական ղեկավարությունը հապճեպորեն ու անհեռատեսորեն չընկալեց քաղաքական առումով պահի լրջությունը, թերագնահատեց շարժման զանգվածային բնույթը, որոշման մեջ ժողովուրդ բառի փոխարեն օգտագործեց «մի խումբ անջատողականներ և ծայրահեղականներ» արտահայտությունը՝ դրանով իսկ ձգտելով

ապավինել բիրտ ուժին, առանց այլևայլության ապակոմունորշել խորհրդային բազմազգ հանրությանը: Այս ժամանակավրեպ գնահատականի գերին դառնալով, խորհրդային ղեկավարությունը հայտնվեց իր իսկ հյուսած սարդոստայնի մեջ:

★ Հարկավոր է փաստել, որ վերակառուցման շրջանում ԽՍՀՄ ղեկավարությունը չկարողացավ լիարժեք ճիշտ գնահատել ազգային հիմնախնդիրների ամբողջ բարդությունը, ազգային քաղաքականության անհապաղ և արմատական վերափոխման անհրաժեշտությունը: Արցախյան շարժումը՝ գնահատելով որպես սոցիալ-տնտեսական շարժում և այն կասեցնելու միտումով, արդեն մարտ ամսին խորհրդային ղեկավարությունը որոշում կայացրեց 400 միլիոն ռուբլի հատկացնել ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար՝ վերստին անտեսելով նրա ազգային-ազատագրական և քաղաքական բովանդակությունը, տուրք տալով ԽՍՀՄ-ում լայնորեն տարածված այն ուրույն տեսակետին, թե խորհրդային բազմազգ երկրում վաղուց լուծվել է ազգային հարցը:

★ 1988 թ. հունիսի 18-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում խորհրդային ղեկավարությունը հիմնահարցը փորձում էր լուծել «վերևից» հաշվի չառնելով արցախցիների ձայնը: Ավելին «ազգերի ազատ ինքնորոշման» սկզբունքին հակադրելով «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը, որը հանգեցնում էր սահմանադրական ճգնաժամի, քանի որ երկու սկզբունքն էլ ամրագրված էին ԽՍՀՄ Սահմանադրությունում օրենքների իրավական կարգավիճակով: Կենտրոնի կողմից հրապարակ նետվեց մի թեզ, որի համաձայն ազգային հիմնախնդիրները լուծելիս հաղթողներ և պարտվողներ չպետք է լինեն: Այսինքն Մ. Գորբաչովը հակված էր հանգել միայն կոմպրոմիսային որոշումների ընդունմանը:

★ Խորհրդային կենտրոնական իշխանությունը արցախյան շարժմանը հակազդելու համար մեջտեղ բերեց վերակառուցումը սահմանների վերածնունդ չէ կարգախոսը, որով փորձ էր կատարվում պահպանել խորհրդային երկրի ազգային-պետական սահմանների ստատուս-քվոն: Փաստորեն Մ. Գորբաչովը պատրաստ չէր ստալինյան ազգային քաղաքականությունը արմատականորեն վերանայելու:

★ 1989 թ. հունվարի 12-ին հրապարակվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կառավարման հատուկ ձև մտցնելու մասին» հրամանագիրը: Մենք այսօր առանց տատանվելու կարող ենք պնդել, որ Լեռնային Ղարաբաղի կառավարման հատուկ ձևը անվիճելի առաջընթաց էր ստեղծված իրավիճակում, անշուշտ դրական աշխատանքներ կատարելով հանդերձ արմատապես չէր կարող լուծել արցախյան հիմնահարցը: Կառավարման հատուկ կոմիտեն չկարողացավ և չէր էլ կարող երկու ժողովուրդների միջև վստահության կամուրջ հիմնել, քանի որ հանդիսանում էր Մոսկվայի կամակատարը և չէր կարող դուրս գալ նրա գծած շրջանակներից:

★ 1990 թ. հունվարին Բաքվում տեղի ունեցան հայերի դեմ ուղղված ջարդեր արդրեջանական խուժանի կողմից: Այս մեթոդը խորհրդային իշխանությունները ժառանգել էին ցարական «կայսերապետական քաղաքականության» դասերից: Եթե դարասկզբին ջարդերը ուղղված էին ցարիզմի կողմից ընդդեմ Անդրկովկասի առաջադեմ, հեղափոխական տարրի՝ հայերի դեմ, ապա 20-րդ դարի վերջին ուղղված էին վերակառուցման թշնամիների, հայերի դեմ: Սրան հաջորդեց խորհրդային բանակի և արդրեջանական ազգայնամուլների համատեղ ռազմական

օպերացիան «Կոլցո» անվանումով: Ինչպես դարասկզբին հայ ժողովուրդը ստիպված եղավ զենք վերցնել ու պայքարել, այնպես էլ 20-րդ դարի վերջին հայ ժողովրդին ստիպեցին զենք վերցնելու և պայքարելու հանուն արդարության: Ծավալված համաժողովրդական պայքարը և ԽՍՀՄ կազմալուծման գործընթացի վերջնական արդյունքում 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ծնունդ առավ Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետությունը: Արցախյան շարժման այս շրջանի պատմությունը ապացուցեց, որ հաղթանակի կարելի է հասնել ամենից առաջ հենվելով համազգային ուժի և միասնության վրա:

★ Արցախյան հիմնահարցին վերաբերող խորհրդային ղեկավարության ընդունած որոշումների ուսումնասիրությունը ապացուցում է, որ կոմունիստական կուսակցությունը հանդիսանալով միակուսակցական քաղաքական համակարգի կրողը խորհրդային երկրում ընդունակ չգտնվեց անաչառ զնահատական տալու արցախցիների օրինական պահանջին: Փշրվեց կոմունիստական կուսակցության անսխալականության առասպելը: Բոլոր ընդունված որոշումները չկարողացան լուծում տալ արցախյան հիմնահարցի վերջնական կարգավորմանը, որովհետև նրանք բխում էին ոչ թե արցախցիների շահերից, այլ հզոր խորհրդային կուսակցության շահերից: Այդ որոշումների ուսումնասիրությունը հնարավորություն ընձեռեց մերկացնելու խորհրդային ղեկավարության իրական նպատակները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍԻԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՉԵՂԻՆԱԿԻ ԴՐՍԱՐԱՎԿԱԸ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

1. «Չատուկ կառավարման կոմիտեի» գործունեությունը և արցախյան հիմնախնդիրը», Կանթեղ, 4(37), 2008, էջ 125-136:
2. 1988թ. փետրվարի 20-ի ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի ընդունած պատմական որոշումը և ԽՄԿԿ Կենտկոմի զնահատականի սնանկությունը, Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 1-2, 2012, էջ 156-163:
3. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի հակաարցախյան որոշումը և ՅԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատմական որոշումը, Պատմություն և մշակույթ, Հայագիտական համադես, 2012, էջ 144-152:
4. Արցախյան շարժումը՝ Վերակառուցման և քաղաքական նոր մտածողության արդյունք, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2, 2015, էջ 233-240:
5. Մ. Գորբաչովի «Վերակառուցման» քաղաքականությունը և ԽՍՀՄ կազմալուծման սկիզբը, Կանթեղ, 2(63), 2015, էջ 115-121:
6. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ 1988 թ. հուլիսի 18-ի նիստի որոշումը, Կանթեղ, 3(64), 2015, էջ 103-113:
7. ԽՍՀՄ կուսակցական-պետական մարմինների քաղաքականության խստացումը Արցախյան հիմնահարցում, Պատմություն և մշակույթ, 2015, էջ 185-192:

ВАСИЛЯН СУРЕН ГЕВОРКОВИЧ
РЕШЕНИЯ ПАРТИЙНЫХ-ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА ПО АРЦАХСКОМУ ВОПРОСУ (1988-1991 гг.)
Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02- «Всемирная история». Защита состоится 8-го июля 2016г, в. 15:00, на заседании специализированного совета 006 «Всемирная история», действующего при Институте востоковедия НАН РА, по адресу: 0019, г. Ереван, 0019, пр. М. Баграмяна, 24/4.

Диссертационная работа посвящена изучению политики советского руководства по арцахской проблеме (1988-1991 гг.). Проблема Нагорного Карабаха (Арцаха), поднятая на волне перестроечных процессов в качестве одной из острейших в межнациональных отношениях в СССР, вот уже три десятилетия является объектом пристального внимания широких общественных кругов. Предлагаемая работа является попыткой научного анализа всех важнейших фактов относящихся к ключевым аспектам решения карабахского вопроса с точки зрения национальной политики СССР и обоснования перспектив его справедливого и демократического разрешения. Неудачные и несвоевременные решения советского партийно-государственного руководства оцениваются с точки зрения их последующего влияния на арцахскую проблему в целом.

Изучение истории данного вопроса в рассматриваемый период имеет важное значение в виду того, что события, происходившие с 1988-го по 1991 годы вокруг Арцаха, имели существенное воздействие на дальнейшую судьбу СССР.

Цели работы:

★ Исследовать ход перестройки в СССР, выявить предпосылки распада СССР и начала арцахского движения. Подвернуть анализу, оценку данную Советским руководством решению сессии областного Совета народных депутатов НКАО от 20 февраля 1988г..

★ Проанализировать политику лавирования советского руководства, а также попытку М.Горбачева урегулировать арцахскую проблему путем принятия социально-экономических мер.

★ Подвернуть анализу решение Президиума Верховного Совета СССР от 18 июля 1988 года, изучать новую тактику М.Горбачева по решению карабахской проблемы.

★ Изучить антиарцахское решение Верховного Совета СССР от 28 ноября 1989 года о создании карательного республиканского оргкомитета в Азербайджанской ССР. Дать оценку недееспособным решениям М.Горбачева.

★ Проанализировать причины январских погромов в Баку 1990 году, показать роль Москвы в организации и осуществлении операции “Кольцо” против мирного населения Арцаха, исследовать политику М.Горбачева по арцахскому вопросу в период распада СССР, показать историческое значение провозглашения Нагорно-Карабахской республики, подвернуть анализу распад советской империи.

Данная диссертационная работа по своему содержанию и структуре является первым исследованием в армянской историографии, в котором

делается попытка всесторонне изучить решения партийных-государственных органов Советского Союза по арцахскому вопросу (1988-1991 гг.).

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы. Во ВВЕДЕНИИ обосновывается актуальность выбора темы исследования, определяются его цели и задачи, представляются методологическая основа и научная новизна работы, хронологические рамки темы, практическая значимость работы, а также дается краткий обзор источников и литературы. В первой главе, озаглавленной “ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ ПОЛИТИКИ ПЕРЕСТРОЙКИ В СССР И НАЧАЛО АРЦАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ”, исследуются избрание М.С. Горбачева Генеральным секретарем ЦК КПСС, апрельский пленум ЦК КПСС и провозглашение новой стратегии экономического развития, попытки М. Горбачева с помощью известных экономистов совместить советскую плановую экономику с рыночной. Выявлены полный демонтаж системы управления экономикой в стране, попытки демократизации советской политической системы и начало распада союзных структур. Подробно прокомментировано решение Политбюро ЦК КПСС от 21-го февраля, явившееся актом на решение сессии областного Совета народных депутатов НКАО от 20 февраля 1988г.. Изучена политика лавирования М. Горбачева и попытки советского руководства урегулировать арцахский вопрос путем принятия социально-экономических мер. Во второй главе диссертации - “РЕШЕНИЯ ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ СССР С ИЮЛЯ ПО ДЕКАБРЬ 1988 Г. И АРЦАХСКОЕ ДВИЖЕНИЕ”, мы попытались скрупулезно проанализировать последствия решения Президиума Верховного Совета СССР от 18 июля 1988 года, изучена официальная концепция руководства страны “увечечить” существующий территориальный статус-кво внутри СССР и отрицать право отдельных народов на воссоединение и прочие изменения своего территориального статуса на основе самоопределения. Предпринята попытка дать оценку недееспособным решениям М.С. Горбачева и советского партийно-государственного руководства, не позволившим разрешить арцахскую проблему законным конституционным путем. Третья глава диссертации озаглавлена “ОЖЕСТОЧЕНИЕ ПОЛИТИКИ ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ СССР ПО АРЦАХСКОЙ ПРОБЛЕМЕ (ЯНВАРЬ 1989 Г. - ДЕКАБРЬ 1991 Г.)”. В ней подробно изучена новая тактика М. Горбачева по решению карабахской проблемы. В главе анализируется антиарцахское решение Верховного Совета СССР от 28 ноября 1989 года о создании карательного республиканского оргкомитета в Азербайджанской ССР. Проанализированы причины январских погромов в Баку в 1990 году, показана роль Москвы в организации осуществления операции “Кольцо” против мирного населения Арцаха, подробно изучена политика М. Горбачева по арцахскому вопросу в период распада СССР, представлен процесс провозглашения Нагорно-Карабахской республики. Подробно анализируется распад СССР.

В ЗАКЛЮЧЕНИИ обобщены основные результаты работы. Дана оценка недееспособным и несвоевременным решениям М.С. Горбачева и советского партийно-государственного руководства, не позволившим разрешить арцахскую проблему законным конституционным путем. В результате одной из важнейших причин распада СССР стала не дальновидная национальная политика, проводимая советским руководством в лице М.С. Горбачева.

SUREN G. VASILYAN
DECISIONS OF THE PARTY AND STATE BODIES OF THE SOVIET UNION ON
ARTSAKH ISSUE (1988-1991)

The defense of the dissertation will take place at 15:00, on 8th of July of 2015, at the meeting of the Specialized Council 006 “World History” at the Institute of Oriental Studies of NAS RA. Address: Yerevan, 0019, M. Baghramyan ave. 24/4.

The dissertation is submitted for the pursuing of the scientific degree of the candidate of historical sciences on specialty 07.00.02 “World History“.

The dissertation is devoted to study the policy of the Soviet government concerning Artsakh problem (1988-1991). The Nagorno-Karabakh (Artsakh) problem, raised in the wake of perestroika processes as one of the acute issues in the USSR interethnic relations has remained under scrutiny of wide social circles for the past three decades. The given article is an attempt of scientific analysis of all important facts concerning the key aspects of the solution of the Karabakh issue from the viewpoint of the national policy of the USSR and justification of prospects for its fair and democratic solution. Inept and untimely decisions of the Soviet party and state leadership are assessed in terms of their subsequent impact on Artsakh issue as a whole.

Studying the history of this issue in the considered period is utmost important taking into account that the events having taken place from 1988 to 1991 around Artsakh, had a significant impact on further fate of the USSR.

Aim of the work:

- To study the perestroika process in the Soviet Union, reveal the prerequisites for the collapse of the Soviet Union and the start of Artsakh movement, to analyze the assessment of this decision made at the Session of the Regional Council of People's Deputies of the Nagorno Karabakh Autonomous Region dated to February 20, 1988 on behalf of the Soviet leaderships.

- Analyze the policy of maneuvering of the Soviet leadership, and M. Gorbachev's attempt to solve the Artsakh problem by taking socio-economic measures.

- Analyze the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR decision of July 18, 1988, to study new tactics of Gorbachev on Karabakh problem solution.

- Study anti- Artsakh decision of 28 November 1989 by the Supreme Soviet of the USSR on the establishment of punitive Republican Organizing Committee in Azerbaijan SSR, assess the incompetent decisions of Gorbachev.

- Analyze the reasons for the January disturbances in Baku in 1990, show Moscow's role in the organization and implementation of the "Ring" operation against the peaceful population of Artsakh, investigate policy of Mikhail Gorbachev on Artsakh issue during the collapse of the USSR, to show the historical significance of the declaration of the Nagorno-Karabakh Republic, conduct the analysis of the collapse of the Soviet Empire.

According to its content and structure the given thesis is the first study in the Armenian historiography, which seeks to comprehensively study the decisions of the party and state organs of the Soviet Union on the Artsakh issue (1988-1991.).

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusions, and references.

In the INTRODUCTION the actuality of the investigation theme choice is justified, the aims and objectives are determined, the methodological basis and scientific novelty, chronological framework of the theme and practical significance of the work are presented, as well as the concise reference is given.

In the first chapter, entitled "Declaration of Perestroika Policy in the USSR and the beginning of the Artsakh Movement", the election of Mikhail Gorbachev as General Secretary of the CPSU, the April Plenum of the Central Committee of the CPSU and the proclamation of a new economic development strategy, Gorbachev and famous economists' attempts to combine Soviet planned economy with a market economy has been investigated. The complete dismantling of the economic management system in the country, attempts to democratize the Soviet political system and the beginning of the collapse of the Soviet Union structures have been revealed. The decision of the Politburo of Central Committee of CPSU on 21 February, which was the act on the decision of the session of the Regional Council of People's Deputies of the NKAR dated February 20, 1988 has been thoroughly commented on, Mikhail Gorbachev's policy of maneuvering and the Soviet leadership attempts to regulate the Artsakh issue by taking socio-economic measures have been studied.

In the second chapter of the thesis "The Decisions of Party and State bodies of the USSR from July to December 1988 and Artsakh Movement," we've sought to thoroughly analyze the consequences of the decision of the Presidium of the USSR Supreme Soviet of 18 July 1988.

The Official concept of the country's government "to immortalize" the existing territorial status quo within the Soviet Union and deny the right of individual nations to be reunified, as well as other changes of their territorial status on the basis of self-determination. An attempt was made to assess the incompetent decisions of M.S. Gorbachev and the Soviet party and state leadership that didn't permit to solve the Artsakh issue in a legitimate constitutional way.

The third chapter of the thesis entitled "Tightening the Party and State bodies of the USSR on Artsakh Issue from January 1989 to December 1991".

The new tactics of Gorbachev on settlement the Karabakh issue has been studied in detail. In the chapter anti Artsakh decision of the Supreme Soviet of the USSR of 28 November 1989 on the establishment of punitive Republican Organizing Committee of the Azerbaijan SSR has been analyzed. The reasons of January disturbances in Baku in 1990 have been studied, the role of Moscow in the organization of the operation "Ring" against the peaceful population of Artsakh has

been shown, the policy of Mikhail Gorbachev on Artsakh issue during the collapse of the USSR has been studied in detail also the process of proclamation of the Nagorno-Karabakh Republic presented. The collapse of the USSR has been thoroughly analyzed.

In CONCLUSION the main results of the work have been summarized. The evaluation of incompetent and untimely decisions of M.S. Gorbachev and the Soviet party and state leadership that didn't allow to settle the Artsakh issue in a legitimate constitutional way. As a result, one of the major reasons for the collapse of the Soviet Union was the myopic national policy pursued by the Soviet leadership represented by M.S. Gorbachev.